

فضایل اخلاقی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) در قرآن با تأکید بر دیدگاه امام خامنه‌ای

عاطفه حیدری راد¹

چکیده

در شرایطی که انسان معاصر با بحران‌های فزاینده در عرصه‌های اخلاقی، هویتی و اجتماعی روبه‌روست، بازگشت به الگوهای اصیل و الهام‌بخش اخلاقی ضرورتی انکارناپذیر به نظر می‌رسد. در این میان، شخصیت پیامبر اسلام (ص) به عنوان کامل‌ترین تجلی اخلاق الهی در سنت اسلامی جایگاهی ممتاز دارد و قرآن کریم با توصیف ایشان به عنوان «علی خُلُقٍ عَظِيمٍ» بر برجستگی‌های اخلاقی فردی و اجتماعی آن حضرت تأکید می‌کند. هدف این پژوهش بازخوانی و تبیین فضایل اخلاقی پیامبر اسلام (ص) در پرتو آیات قرآن کریم و با تأکید بر نگاه تمدنی رهبر انقلاب اسلامی است تا الگویی جامع از اخلاق نبوی برای فرد، جامعه و تمدن اسلامی ارائه شود. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای انجام گرفته و آیات قرآن کریم و بیانات رهبر انقلاب اسلامی به عنوان منابع اصلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که اخلاق نبوی در سه سطح فردی، اجتماعی و تمدنی قابل تبیین است: در سطح فردی، جلوه‌ای از بندگی خالصانه و ارتباط عمیق با خداوند؛ در سطح اجتماعی، سامان‌دهی روابط انسانی بر پایه صداقت، عدالت، گذشت و مدارا؛ و در سطح تمدنی، ایجاد جامعه‌ای نوین بر پایه عدالت و معنویت. بر این اساس، اخلاق پیامبر اسلام (ص) نه تنها الهام‌بخش تربیت فرد مسلمان است، بلکه چارچوبی راهبردی برای اصلاح جامعه و بازسازی فرهنگی تمدن اسلامی فراهم می‌آورد و الگویی کارآمد برای مواجهه با چالش‌های اخلاقی و اجتماعی عصر حاضر ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: اخلاق پیامبر، فضایل اخلاقی، پیامبر در قرآن، امام خامنه‌ای

مقدمه

با گذشت بیش از چهارده قرن از بعثت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله)، همچنان نیاز انسان معاصر به الگوهای اخلاقی، معنوی و رفتاری اصیل، به‌ویژه در مواجهه با بحران‌های هویتی و اخلاقی جهان مدرن، به‌شدت احساس می‌شود. در این میان، قرآن کریم با معرفی پیامبر اعظم (صلی الله علیه و آله) به‌عنوان «أسوه حسنه» (احزاب: ۲۱)، شخصیت ایشان را در جایگاه الگویی جامع برای هدایت فرد و جامعه ترسیم می‌کند. فضایل اخلاقی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در آیات متعددی از قرآن مورد تأکید قرار گرفته‌اند؛ از جمله حلم، صداقت، رحمت، تواضع، و استقامت، که هر یک نمایانگر ابعاد گوناگون شخصیت تربیتی و تمدنی آن حضرت است.

رهبر معظم انقلاب اسلامی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، با نگاهی تمدنی و راهبردی به سیره نبوی، بر ضرورت بازخوانی این فضایل در بستر تحولات اجتماعی و فرهنگی امروز تأکید دارند. ایشان اخلاق پیامبر را نه صرفاً مجموعه‌ای از صفات فردی، بلکه منظومه‌ای هدفمند برای اصلاح جامعه، مقابله با جاهلیت مدرن، و پایه‌گذاری تمدن نوین اسلامی می‌دانند. از این منظر، اخلاق نبوی باید به‌عنوان الگویی زنده و پویا در عرصه‌های مختلف حیات فردی و اجتماعی بازشناسی شود.

۱. نجمه عظیمی‌زاده، فرشته کامیاب در مقاله‌ای با عنوان «صفات و فضایل اخلاقی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) از دیدگاه قرآن» که نویسندگان به بررسی آیات مکی و مدنی قرآن درباره فضایل اخلاقی پیامبر و نقش آن‌ها در هدایت انسان پرداخته‌اند.

۲. دکتر محمدرضا شرفی در مقاله خور با عنوان «بررسی فضایل اخلاقی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) در قرآن با رویکرد تربیتی» به تحلیل فضایل اخلاقی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) در قرآن از منظر تربیت اسلامی می‌پردازد و نشان می‌دهد چگونه این فضایل می‌توانند الگوی تربیتی برای نسل امروز باشند.

۳. بهرام منتظری در مقاله خود با عنوان «اخلاق و رفتار ساس پامبر اعظم (صلی الله علیه و آله)» بیشتر به رفتار و عملکردهای سیاسی زمان خود در رابطه با مردم و افراد حکومت پرداخته است.

در حالی که پژوهش حاضر با هدف تبیین ساختارمند منظومه فضایل اخلاقی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در قرآن کریم، به واکاوی جایگاه آن حضرت به عنوان «اسوه حسنه» در نظام اخلاقی اسلام می‌پردازد. در این مسیر، تمرکز ویژه‌ای بر تحلیل‌های تفسیری و بیانات رهبر انقلاب اسلامی صورت می‌گیرد؛ چرا که ایشان با تأکید بر بازگشت به اسلام ناب محمدی، بر ضرورت احیای الگوهای قرآنی در مواجهه با چالش‌های معاصر تأکید دارند.

اهمیت این تحقیق از آن‌روست که در عصر تهاجم‌های فرهنگی، تحریف‌های تاریخی، و بحران‌های معنوی، ارائه تصویری جامع، مستند و کاربردی از شخصیت اخلاقی پیامبر (صلی الله علیه و آله)، می‌تواند هم پاسخ‌گوی نیاز فطری انسان در جست‌وجوی الگوی کمال باشد و هم ابزاری راهبردی برای تربیت نسل مؤمن، عدالت‌خواه و تمدن‌ساز فراهم آورد. این نوشتار با رویکردی تحلیلی - تفسیری، به استخراج و طبقه‌بندی فضایل اخلاقی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از آیات قرآن کریم پرداخته و سپس با تمرکز بر بیانات امام خامنه‌ای، به تبیین ابعاد رفتاری این فضایل در قالب الگویی منسجم و قابل اقتدا برای جامعه اسلامی مبادرت می‌ورزد.

یکی از شاخصه‌های پر اهمیت در پیشرفت اسلام اخلاق نیک و کلام دلاویز و پرجاذبه پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) با انسان‌ها بود، این خلق نیکوتا بدان حدی بود که معروف شد سه چیز در پیشرفت اسلام نقش به سزایی داشت: اخلاق پیامبر (صلی الله علیه و آله)، شمشیر و مجاهدات حضرت علی (علیه السلام) و انفاق ثروت حضرت خدیجه (س). هم چنین یکی از عوامل گسترش و حفظ اسلام، حسن خلق و روش مهرآمیز پیامبر اعظم (صلی الله علیه و آله) بود. از همین رو افراد در برابر خلق عظیم رسول الله (صلی الله علیه و آله) آن‌چنان عوض می‌شدند که تعصبات و عادات چندین ساله‌ای جاهلیت را کنار گذاشته و در مسیر هدایت قرار می‌گرفتند.

الف - مفهوم شناسی فضایل اخلاقی

فضایل اخلاقی اصطلاحی مرکب است که از دو جزء «فضایل» و «اخلاقی» تشکیل شده و در تحلیل مفهومی آن ابتدا باید واژه «فضایل» و سپس مؤلفه «اخلاقی» مورد بررسی قرار گیرد.

فضیلت در لغت: فضیله. رجحان. برتری. ^۱مزیت. فزونی. صفت نیکو. مقابل رذیله. ج. فضایل. فضیلت های اصلی عبارتند از: شجاعت، عفت و حکمت. ^۲آدمیان را به فضیلت نطق و مزیت عقل از دیگر حیوانات ممیز گردانید. چه هرکه از خرد بهره دارد فضیلت او بر وی پوشیده نماند ^۳

فضیلت در اصطلاح: در فلسفه اخلاق، توانایی، شایستگی، یا کارآمدی دائمی در انجام عمل خیر. فضیلت عبارت است از تطابق افعال ارادی آدمی با قانون اخلاقی یا مجموعه قواعدی که عُرف بر ارزش آن ها صحه نهاده است. مبحث فضیلت نخستین بار در فلسفه افلاطون و در خلال آموزه های سقراط به صورت مبحثی فلسفی مطرح شد. افلاطون فضیلت را علم به خیر و عمل بدان تعریف کرده است. ارسطو این تعریف را کامل تر کرد؛ فضیلت، بنا به رأی ارسطو، عبارت است از قریحه طبیعی یا اکتسابی ای که آدمی را به انجام عملی مطابق با خیر رهنمون می شود. کانت فعلی را که فضیلت شمرده می شود، به اراده صالح فاعل آن منوط می داند و این اراده صالح را نیت می خواند. کانت میان فضیلت و امر واجب تفاوت نهاده و بر آن است که فضیلت عمل خیر به خودی خود است، در حالی که امر واجب قوه حاکمه ای است که فضایل بدان سنجیده می شوند. قدما چهار فضیلت اصلی حکمت و عفت و شجاعت و عدالت را در برابر چهار رذیلت اصلی جهل و شره و ترس و ستم نهاده اند. هریک از فضایل در میانه دو رذیلت نهاده شده اند؛ حکمت در حد وسط سفاقت (به کارگیری فکر در آنچه واجب نباشد، یا زیادهبر مقدار واجب که آن

^۱ فرهنگ فارسی معین

^۲ . منتهی الارب

^۳ . کلیله و دمنه

را «جربزه» نیز گویند.) و ابلهی (تعطیل فکر)؛ عفت در حد وسط شره و بی حالی؛ شجاعت در حد وسط ترس و بی باکی؛ عدالت در حد وسط ستم گری و ستم کشی

فضیلت اخلاقی: در اخلاق فضیلت، فضیلت به عنوان یک سرشت اخلاقی پایدار و نهادینه شده تعریف می شود که فرد را قادر می سازد در زمینه های گوناگون زندگی انسانی به گونه ای شایسته بیندیشد، احساس کند و رفتار نماید. این سرشت اخلاقی نه تنها شامل توانایی تشخیص خیر و انتخاب آن است، بلکه با انگیزه های درونی، عواطف متناسب، و قضاوت های سنجیده همراه است. فضیلت ها همچون شجاعت، عدالت، اعتدال و حکمت، به مثابه ویژگی هایی هستند که شخصیت اخلاقی فرد را شکل می دهند و او را در مسیر زیست اخلاقی و شکوفایی انسانی یاری می کنند.^۱

در مقابل، رذیلت ها نمایانگر نوعی نقصان یا انحراف در سرشت اخلاقی اند که فرد را به سوی اندیشیدن، احساس کردن و عمل کردن به گونه ای نادرست، نامتناسب یا زیان بار سوق می دهند. رذیلت هایی چون بزدلی، بی عدالتی، افراط گرایی یا جهالت، نه تنها مانع تحقق زندگی خوب می شوند، بلکه روابط انسانی و اجتماعی را نیز مختل می سازند. از این منظر، اخلاق فضیلت بر پرورش و اصلاح سرشت اخلاقی تمرکز دارد تا انسان بتواند در موقعیت های مختلف زندگی، با بصیرت، تعادل و مسئولیت پذیری رفتار کند.

انسان فطرتاً گرایش به سمت کمال دارد و برای رسیدن به کمال مطلق آفریده شده است؛ زیرا هر چه در مسیر کمال پیش می رود خواهان بدست آوردن درجات بالاتری از آن است. وجود بی نهایت کمال مطلق، بر اساس تعلیم دین اسلام، وجود خداوند متعال است، بنابراین کمال انسان و مطلوب نهائی او در هر چه نزدیک تر شدن به سرچشمه هستی و قلب پروردگار می باشد. آیات قرآن و روایات معصومین نیز شاهد گویائی بر این مطلب هستند، خداوند در قرآن کریم بالاترین درجات کمال بنده را لقاء پروردگار و بازگشت

^۱. مکارم شیرازی، «اصول اخلاق فاضله: عفت، شجاعت، حکمت و عدالت». پایگاه اطلاع رسانی دفتر آیت الله مکارم شیرازی

ایران و امپراتوری روم - که پیامبر نامه‌ها نوشت؛ مجادله‌ها کرد؛ سخن‌ها گفت؛ لشکرکشی‌ها کرد؛ سختی‌ها کشید؛ در محاصره اقتصادی افتاد و کار به جایی رسید که مردم مدینه، گاهی دو یا سه روز، نان برای خوردن پیدا نمی‌کردند. تهدیدهای فراوان از همه طرف، پیامبر را احاطه کرد. بعضی از مردم نگران می‌شدند؛ بعضی متزلزل می‌شدند؛ بعضی نق می‌زدند؛ بعضی پیامبر را به ملایمت و سازش، تشویق می‌کردند؛ اما پیامبر در این صحنه دعوت و جهاد، یک لحظه دچار سستی نشد و با قدرت، جامعه اسلامی را پیش برد تا به اوج عزت و قدرت رساند و همان نظام و جامعه بود که به برکت ایستادگی پیامبر در میدان‌های نبرد و دعوت، در سال‌های بعد، توانست به قدرت اول دنیا تبدیل شود.^۱

حضرت آیة‌الله العظمی خامنه‌ای - مدّ ظلّه - در بیانات خود درباره پیامبر اعظم (ص) پیامبر اسلام چنین می‌فرماید :

اسلامی که رسول اکرم - صلی‌الله‌علیه‌وآله - و اولیای الهی برای آن جان دادند... اسلامی که به پایین دست‌های جامعه، قدرت و عزت و آقایی می‌دهد... اسلامی که زورگویان و قلدران و قدرتمندان ظالم را از سریر قدرت به زیر می‌کشد... آن اسلام مورد نظر ماست. هر کسی که به خط انقلاب و اسلام ناب محمدی - صلی‌الله‌علیه‌وآله - نزدیکتر است، به ضربات و حملات و تهمتها و هوچی‌گری‌ها و سوء قصدها و بدجنسی‌ها و موذی‌گری‌های جناح استکبار هم نزدیکتر است.^۲

نام مقدس پیامبر - صلی‌الله‌علیه‌وآله - یکی از پرجاذبه‌ترین پدیده‌های اسلامی برای کلیه مسلمانان عالم است؛ چون مسأله، مسأله عاطفه و ایمان با هم است. لذا قوت عملکرد این یاد و این نام برای صحنه‌های مربوط به مسلمین، از بسیاری از پدیده‌های دیگر اسلامی که فقط بر ایمان متکی است و عواطف در آن نقش ندارد، بیشتر است.

این حرف درستی است که ما ادعا کنیم بعثت خاتم الانبیاء - صلی‌الله‌علیه‌وآله و سلم - عید بشریت است ؛ چون در این مقطع، با تعالیم اسلام، همه دردهای اصلی بشریت، با بهترین علاجه‌ها و تداوی‌ها، قابل تداوی شده است.

^۱ . همان.

^۲ . خامنه‌ای، سید علی، انسان ۲۵۰ ساله، ص ۱۲۱.

خدای متعال به ما مسلمانان دستور داده است که از پیامبر تبعیت کنیم. این تبعیت، در همه چیز زندگی است، آن بزرگوار، نه فقط در گفتار خود، بلکه در رفتار خود، در هیأت زندگی خود، در چگونگی معاشرت خود با مردم و با خانواده، در برخوردش با دوستان، در معامله اش با دشمنان و بیگانگان، در رفتارش با ضعفا و با اقویا، در همه چیز اسوه و الگوست.

صحنه اول از زندگی پیامبر، صحنه دعوت و جهاد بود. کار مهم پیامبر خدا، دعوت به حق و حقیقت، و جهاد در راه این دعوت بود. در مقابل دنیای ظلمانی زمان خود، پیامبر اکرم دچار تشویش نشد، چه آن روزی که در مکه تنها بود، یا جمع کوچکی از مسلمین او را احاطه کرده بودند و در مقابل سران متکبر عرب، صنایع قریش و گردنکشان، با اخلاق های خشن و با دستهای قدرتمند قرار گرفته بودند، و یا عامه مردمی که از معرفت، نصیبی نبرده بودند، وحشت نکرد؛ سخن حق خود را گفت، تکرار کرد، تبیین کرد، روشن کرد، اهانتها را تحمل کرد، سختی ها و رنج ها را به جان خرید، تا توانست جمع کثیری را مسلمان کند، و چه آن وقتی که حکومت اسلامی تشکیل داد و خود در موضع رئیس این حکومت، قدرت را به دست گرفت.¹

پیامبر در صحنه دعوت و جهاد، یک لحظه دچار سستی نشد، و با قدرت، جامعه اسلامی را پیش برد تا به اوج عزت و قدرت رساند و همان نظام و جامعه بود که به برکت ایستادگی پیامبر در میدان های نبرد و دعوت، در سال های بعد توانست به قدرت اول دنیا تبدیل شود.

نتیجه گیری

فضایل اخلاقی پیامبر اسلام تصویری کامل از کمال انسانی و ارزش های والای اخلاقی ارائه می دهد. این ویژگی ها نه تنها در زمان خود الهام بخش بودند، بلکه تا امروز نیز راهنمایی روشن برای زندگی شایسته و انسانی به شمار می آیند. در سیره رهبر انقلاب اسلامی نشان می دهد که اخلاق پیامبر صلی الله علیه و آله صرفاً مجموعه ای از صفات فردی نیست، بلکه منظومه ای راهبردی و چندلایه است که می تواند در خدمت هدایت

¹ . خامنه ای ، سید علی ، مجموعه بیانات در دیدار با مسئولان نظام در ایام بعثت.

انسان، اصلاح جامعه و بنای تمدن توحیدی قرار گیرد. این نگاه تمدنی، افق‌های تازه‌ای در فهم و کاربرد آموزه‌های قرآنی می‌گشاید و زمینه‌ساز شکل‌گیری گفتمان‌های نوین در حوزه اخلاق اسلامی و مطالعات تمدنی است. همچنین بررسی فضایل اخلاقی پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله در پرتو آیات قرآن نشان می‌دهد که اخلاق نبوی در نخستین سطح، جلوه‌ای از بندگی خالصانه و ارتباط عمیق با خداوند است. اخلاص، توکل، صبر و خشوع در برابر پروردگار، نمونه‌هایی از این فضایل‌اند که مسیر بندگی و تعالی روحی را برای امت اسلامی روشن می‌سازند. همچنین اخلاق پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله در تعامل با مردم جلوه‌گر می‌شود. صداقت، عدالت، گذشت و مدارا، ویژگی‌هایی هستند که روابط انسانی را سامان داده و اعتماد و انسجام اجتماعی را در جامعه اسلامی تقویت کرده‌اند. این بعد اجتماعی اخلاق، الگویی پایدار برای روابط انسانی و تربیت انسان‌های متعهد فراهم آورده است.

وهمین‌طور اخلاق نبوی به عرصه جامعه و تمدن گسترش می‌یابد. پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله با آموزه‌های قرآنی، جامعه‌ای نوین بر پایه عدالت و معنویت بنا نهاد. این اخلاق تمدن‌ساز، نه تنها به تربیت فرد مسلمان می‌پردازد، بلکه به سامان‌دهی اجتماعی و بازسازی فرهنگی جوامع اسلامی کمک می‌کند و الگویی راهبردی برای مواجهه با چالش‌های عصر حاضر ارائه می‌دهد.

• قرآن کریم

۱. خامنه‌ای، سید علی. انسان ۲۵۰ ساله. انتشارات انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۹۰.
۲. خامنه‌ای، سید علی. طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن. انتشارات صهبا، تهران، ۱۳۹۲.
۳. شیرازی، عبدالرحیم پوری. منتهی الارب فی لغة العرب، ناشر: دانشگاه تهران یا چاپ‌های قدیم بمبئی/لاهور. بی تا.
۴. قمی، عباس. مفاتیح الجنان: اعمال ماه شعبان، مناجات شعبانیه.
۵. مختارپور، علیرضا. درس‌های پیامبر اعظم (ص). انتشارات انقلاب اسلامی (دفتر حفظ و نشر آثار رهبری)، تهران، چاپ اول ۱۳۹۱؛ ویرایش جدید ۱۴۰۴.
۶. معین، محمد. فرهنگ فارسی معین. انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۹ (چاپ پانزدهم، ۶ جلد).
۷. مصباح یزدی، محمدتقی. فلسفه اخلاق. انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۲.
۸. نراقی، محمد مهدی. جامع السعادات. مطبعة النجف، نجف اشرف، چاپ سوم، ۱۳۸۳ هـ.ق.
۹. منشی، ابوالمعالی نصرالله. کلیله و دمنه. انتشارات جمهوری، تهران، بی تا.

مقاله و مجلات

۱۰. عظیمی‌زاده نجمه، کامیاب فرشته «صفات و فضایل اخلاقی پیامبر اسلام (ص) از دیدگاه قرآن»، کنفرانس بین‌المللی رویکردهای نوین علوم انسانی در قرن ۲۱، ۱۳۹۵
۱۱. منتظری، بهرام، «اخلاق و رفتار ساس پامبر اعظم (ص)»، پرتال جامع علوم انسان، بهار ۱۳۸۸، ش ۱۵.
۱۲. شرفی، محمدرضا «بررسی فضایل اخلاقی پیامبر اسلام (ص) در قرآن با رویکرد تربیتی» فصلنامه مطالعات تربیتی دانشگاه شاهد، ۱۳۹۸.
۱۳. جعفری، زینب. «مقاله در مجله طوبی»، شماره ۱۰، ص ۱۶، ناشر: [اطلاعات ناقص - لطفاً نام ناشر و سال انتشار را بدهید].

۱۴. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (جمعی از محققین). مجله پژوهش‌های قرآنی، شماره ۱۱ و ۱۲، ص ۸۵، قم، چاپ اول ۱۳۷۶.

سایت

۱۵. از بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مسئولان و قشرهای مختلف مردم، ۷۲/۶/۱۴
<https://www.ilam.ac.ir/news/show/?ihwfszuys>
۱۶. از بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با بسیجیان، ۸۵/۱/۶
<https://www.ilam.ac.ir/news/show/?ihwfszuys>
۱۷. از سخنان مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۶۸/۷/۲۸
<https://www.ilam.ac.ir/news/show/?ihwfszuys>
۱۸. محمد بهرام نسب از سخنان مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران، (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در کلام امام و رهبری تاریخ درج: ۰۸/۰۸/۱۳۹۰)
۱۹. خامنه ای، سید علی، مجموعه بیانات در دیدار با مسئولان نظام در ایام بعثت، این بیانات در سایت khamenei.ir قابل دسترسی هستند.
۲۰. سخنرانی‌های نماز جمعه و مناسبت‌های مذهبی، مصالای امام خمینی تهران. سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۰. سایت leader.ir
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر. «اصول اخلاق فاضله: عفت، شجاعت، حکمت و عدالت». پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت‌الله مکارم شیرازی. دسترسی در تاریخ ۲۳ آبان ۱۴۰۴، سایت leader.ir